

utalás a Tragédiában. A madáchi Ádám sorsa lényegében a XIX. századi történeti, társadalom- és természettudományok szellemében alakul, bár megőriz valamit a régi vallási fogantatású Ádám-történetekből is, így pl. Ádám megváltóságának tétele – etikai síkon – a küzdelem, Éváé az anyaság révén. Továbbá az, hogy Ádám mindezekben a művekben valami módon az emberiség jövőjének „látnok”, valamint hogy a három szférát az Úr jelöli ki, és hogy a mű az Úr biztató szavaival zárul. Így – bár laicizált módon – Madách Ádámja örököse a reneszánsz és a barokk megváltott Ádámjainak.

Horváth Károly

„Aranyálom” – Arany álma

1.

„Aranyálom!” – e költői szóval maga Arany János jellemzi élete egyik nehéz órájában beteljesületlen nagy tervét, pályájának korán felismert, de – úgy vélte – megvalósíthatatlanná vált alkotó feladatát:

Isten veled, jobb részem aranyálma!
Hü Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg.
Ily hangulatban Istókom talál ma:
Előveszem – ha mire mehetek –
(Kerülve inrázó erőlködést)
Mint öreg asszony a letett kötést.

A lírai zengésű kifejezés 1873-ban, a *Bolond Istók* második énekében hangzik fel, közel egy évtizeddel a költő halála előtt, s még időszerűtlenül: az „aranyálmok” egyike még valóra válhatott, a hú Toldi regényes szerelmének történetével trilógiája egészzé kerekedhetett. Annál kínzóbb teherként hordozta Arany élete fogytáig a kiegyenlíthetetlen maradt másik tartozás tudatát: „jobb részének” valóban magasra tűzött másik célját, a hun trilógiát, Csaba eposzát nem írta meg. Ezt az adósságát pedig a költő minden jel szerint nem egyszerűen személyes, hanem nemzeti érdekűnek ítélte, országos ügynek fogta fel: elveszett, eltűnt naiv eposzunk pótlását várta volna e művétől, amelyről nemcsak maga, hanem olvasóinak művelt tábora, irodalmi igényű népe is „álmodott”!

Napjaink irodalmi tudatában lírai költészetének kiemelkedő méltatásához képest Arany epikájának értékelése már-már csak iskolai érdekűnek tetszik. Nem mintha epikus tehetségének rendkívüli fényét nem értékelnék; sokkal inkább a költő művészetének fokán megvalósuló költői előadás vált idők múltán szokatlanná, hogy ne mondjuk, terhessé. Befogadása ma többlet-feladat az olvasó műérzéke számára a novella vagy regény prózájához képest. Nem így Arany korában! A költő akkor mint epikánk mestere aratja diadalait. *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, majd a Hunyadi-ciklus és az első balladák, utóbb *Buda halála* szabja meg, kit lásson és tiszteljen benne az egykori olvasó. Kora valami klasszikusnak nevezhető keretbe foglalva szemléli, mint az elbeszélő költészet géniuszát, párját és kiegészítőjét a lírikus Petőfinek. A közvélemény ítéletéhez mérten azonban e géniusz többre és másfélére is képes, mint amit nagyszerű epikája nyújt: líránknak egyik óriása, amellet műfordító, az esszéírás máig utol nem ért mestere, széles szemhatáru kritikus, irodalomtörténész és folklórkutató egyszemélyben – s mindebben messze kora előtt jár. A köztudat elismerése a maga egyoldalúságában is rangot jelenthetett Arany számára; ám a jelek szerint inkább éppen nem könnyen elviselhető terhet is, s ami még rosszabb, az „aranyálom” megvalósíthatatlanságának felismeréséből adódó, belsőleg átélt kudarcot.

Költőhivatásának mélyen etikus felfogásán, népe sorsának tragikus alakulásán, egyéni érzékenységén, „különös természetén” túl a személye felé forduló elvárás teljesíthetetlenségéből adódó kudarc-

cot egyéb okból is mélyen fájlalhatta. „Aranyálmának” jelentőségét ugyanis csak az „álmom” irodalomtörténeti távlatainak figyelembevételével érthetjük meg teljes valójában.

A XVIII. században szerte Európában eluralkodó történeti érdeklődéssel szemben, amely a népeket múltjuk egymást követő korszakaihoz, régi dicsőségük képeihez kalauzolja vissza, Magyarország érthetően nyitottnak bizonyult. A török idők s nyomukban a levert függetlenségi küzdelmek után idegen dinasztia uralma alá kerülve, idegen birodalmi keretek közt saját múltunk, történelmi különállásunk öntudata éppoly eszmei-erkölcsi védőbástyát jelent, mint a maradék állami függetlenséget jogilag biztosítani hivatott külön magyar alkotmány. Érthető, hogy történelmi kultúránk tudományos alapvetésével éppen e század ajándékozott meg Bél Mátyás, Katona István, Pray György és mások könyvtárnyi méretű életművei által.

E műlthoz forduló, „regresszív” tudományos érdeklődés keretei közt azonban különös jelentőséget kap a kor hazai tudatában a kezdetek, a „magyar előidő”, az őstörténetünk, történeti színrelépésünk időszaka. Szerencsés népeknél a mítoszok korát idéző történeti hagyományt eposzok, mondák, hősénekek, a népi emlékezés megragadó ősi dokumentumai őrzik. Nem véletlen, hogy Európa történeti érdeklődése is éppen ekkor teszi tárgyává a nemzeti kincsnek tartott s a népek egykori, ismeretlen nagy költőegyházai által maradó formába öntött epikus hagyományt. Ekkor valóságos romantikus elméletű lesz földrészünk s hovatovább a világ további népeinek irodalmában is, hogy hasonló eposzokba, epopeiákba sűrítve öltött testet egykor saját őskoruk emlékezete is, s ha töredezetten, az ősi idők emlékezetfoszlányai ott élnek minden nép írott és íratlan, „tudós” és népköltészeti tradícióiban. Ezt a feltételezést csak erősítette Osszián énekeinek XVIII. századi feltárása, amely világszenzációként lepi meg a kort; s ha a nagyszerű lelet hitelét a körüle kibontakozó viták meg is tépázzák, egyúttal erősítik a vágyat: hasonló rekonstrukcióval, műköltői teljesítményként összeállítani a törmelékekből és így pótolni a feledésbe ment egykori égszet, az ősidők „naiv” eposzát. Ez a „romantikus axióma” átlengi a korszak egész európai irodalmi közvéleményét. Hogy ez az út nem járható, néhány évtized múltán erre szolgáltatott nagyszerű példát a Kalevala, Elias Lönnrot népköltészeti szövegekből kivételes leleménnyel egybeszótt finn nemzeti eposza.

Száz év távlatából boncolgatva Arany viszonyát korához, könnyű felismerni, hogy az mily rendkívüli polcra emelte. Nagyszabású epikai művet várt tőle. Körülövezte a legnagyobb megbecsüléssel: jelentős, de igen terhes állás reáruházásával, amely kellőképp visszatartotta attól, hogy zavartalan mozgása legyen a nemzeti irodalom áramlásának rendjében. Ebből a kivételes helyzetből következett, hogy Arany hosszú ideig mintegy belső emigrációban élt és élhetett, nem háborítva senkitől; de egyúttal magában emésztődve is, mint olyan tekintély, aki érzi hatását, mégsem kapcsolódhat össze korával tartósan és egészségesen. Vonzó irodalompszichológiai feladat keresni „betegségének”: időszakos költői elnémulásainak rugóit, felderíteni helyzetét akkori irodalmunk keresztmetszetében.

Elias Lönnrot és Arany János, a folklorista és az eposzköltő, ugyanegy kornak gyermekei, de koruknak különböző szakaszain, a romantika nemzetközi áramlatának eltérő fokozatain. A finn folkloristát népdalgyűjtésének rendezése közben ragadta magával ellenállhatatlanul vágy az óhajtott eposz felmutatására. Arany utóbb jóformán akarattalanul fordult az eposz felé: a szabadságharc és a bukás élménykörének hatása alatt vált fogékonnyá a nemzeti eposzkíválmak újravállalására: régi dicsőségünk fényének visszaidézésére e nagyszerű műforma által. Ilyen szellemi összefüggésekben bontakozik ki életműve nemcsak magyar, hanem európai, s nemcsak költői hanem egyetemesen művelődéstörténeti vonatkozásban is. A pillanat, amelyben pályájának fordulóján, Nagykőrösön, belefog a hun-eposzba, vagy talán már a Keveháza című költeményébe is: valóban romantikus ihletésű! Létrejöttében azonban a költő személyes élményein túl az egykorú hazai irodalom is részes. Kész elfogadni, amit „rádisputáltak”, s különös súllyal esik latba jeles kortársainak ösztönző megnyilatkozása, akiknek ítéletére sokat adott!

2.

Ott keresve fel őt gondolatban, ahová barátai is eljártak hozzá, alföldi otthonában, e külső tanúk, ösztönző barátok és pályatársak nyilatkozatai érdekelhetnek bennünket: mintegy objektív tanúságtévői ők annak, ami Aranyban mint alkotóban visszhangra lehetett.

Az elsők egyike, aki éppen őt, Aranyt az ősök dicsőségét idéző óhajtások távlatába iktatja, Csengery Antal volt. *A hőskölteményekről általában* című cikke, mely 1853-ban a *Déliabáb* c. folyóiratban jelent meg, mélyen megragadhatta: tudjuk, hogy a költő egyetértett Csengeryvel, aki az ő költői irányát a romantika poétikai elméletébe ágyazta bele. (Levele Tompának 1853. júl. 11.) „A hősköltemény óriás folyam” – írta Csengery. Előmunkálatait dalmokok sora végzi, s az alkotás időrendjében az előmunkálatok összegezójét illeti a végső érdem: „A költő, aki az építészeti feladatot teljesíti, utolsó helyen áll a dalmokok sorában.” Erre pedig éppen a finnek költője lehet a példa: „Szerencsés nemzet, melynek még idejében támad Lönnrotja” – írja Csengery, s hozzáfűzi a magunk irodalmi múltjára utalva: „Nekünk . . . száraz krónikaíró jutott.” E pontra jutva, tanulmánya mégsem adja fel a reményt, mintha az eposzi megoldás számunkra végképp elveszett volna! S írása itt már közvetlen Aranyhoz szól: „Ha mindamellettt lépnek fel utóbb epikus költők . . . műveik annál inkább megközelítik a valódi hőskölteményt, minél inkább ragaszkodnak a hagyományokhoz. . . . Ezen az úton indult el nálunk Arany.”

A másik, Aranyhoz gondolkodásban közelálló kritikus, Gyulai Pál, híres Szépirodalmi Szemléjében (1855) hasonló következtetésre jutott. „A valódi eposzt . . . a nép teremti . . . a rhapsodiákból Ilias alakul, a runókból Kalevala” – haljuk. – „Az epikusnak anyag kell – Ezek nélkül . . . a költőnek meg kell önmagával hasonlania s csak két út vezetheti megnyugvásra, ha ugyan teljesen megnyugodni bír. „Az egyik út nehéz, . . . de legalább mindig legjobban megközelelti a célt: „merülj a népbe, gondolj korodra . . .”. Más szóval: „Történeti tárgynál a népiesnek mindinkább az emelkedett nemzetibe kell oltadnia . . .”. E biztatónak ítélt módszerrel szembeállítva inkább célzásszerűen említi a másik, kevésbé alkalmas megoldást, a hagyománytól eltávolodott modern epikus hangvételt, Byronét. Úgy véli, „az eposzírónak a régi naiv dalmoknak és újkori művészeknek kell lennie egyszerre. Csak így lehet a jelen kor, viszonyaink közt epikus, ha ugyan nem a Byron-féle genre-hoz van előszeretete.” Gyulai itt mintha csak Arany személyes baráti közléseit használná fel: sorai éppen a Toldi Estéje méltatását bevezető elméleti-történeti eszmefuttatásából valók.

Még egy harmadik kritikusra, Arany egykori tanártársára, Salamon Ferencre szükséges felfigyelnünk, ő néhány évvel később két Arany műveit méltató tanulmányában is érinti az eposz kérdéseit: egyik a *Daliás Időkről* (1862), másik a *Buda Haláláról* szól (1864). Ítéletéből csak egyetlen rövid összefoglaló idézet: „Aranyban maga a naiv eposzköltő szellem támad fel újra.” Am ez a szellem művészi magasan magas hőfokon alkot! „Nem hinném, hogy megköszönné, ha úgy fognák fel művét, mint valamely utáncsinált régiségi tárgyat vagy egy rongált ócska kép kijavítását.”

3.

Arany szerény alföldi tanári magánzállásán, íme, keresztül-kasul vonultak-jártak az idők eszmeáramlatai s éppen legjobb barátai közvetítésével. Hullámai elértek hozzá napisajtóban, folyóiratokban egyaránt. Am a kortársak megnyilatkozásait betetőzi mintegy a nagy tekintélyű irodalomtörténész, aki úgy látja, Vörösmarty után is lehet, sőt van helye eposzi törekvéseinknek. Toldy Ferenc egész emberöltőt átfogó éber érdeklődéssel kísérte a magyar eposz kérdését. Már Vörösmarty eposzairól is írt esztétikai leveleket, a 40-es években pedig az eposz korszerűsítése érdekében írásban és előadásokban ismételtén zászlót bontott. S éppen ő az, aki már 1847. okt. 1-én levéllel fordult Aranyhoz s felszólította: „fordítsa fiatalsága s szép talentuma egész erejét nagyobb vagy egy nagy elbeszélő költemény írására.” Arany hun eposz-terve szempontjából irodalomtörténete kimagasló jelentőségű s tudjuk, művét Arany saját iskolai tankönyve összeállításához is felhasználta. A hun mondákra és a honfoglalási mondákra vonatkozó részletesebb ismereteket is annak összeállításából merítette. S mi több, az őseposzra vonatkozó romantikus axióma tantételét is megtalálta éppen az őskori hun költészetéről szóló fejtegetésekben.

„Minden fiatal nemzet, mihelyt az őt körülvevő természet, más népekkel érintkezés, s innen kifejlődő, rá különféleképp ható viszonyok által öntudatra, gondolkodásra és cselekvésre gerjesztetik, természet- és világnézetét, vallását és élettapasztalásait, úgy tettei emlékezetét, költészetébe rakja le, s így ez foglalja magában egész bölcsességét, erkölcsstanát és történetét.” Arany „tankönyve” Toldynak e deduktív érvelését mindössze azzal a kiegészítéssel tette magáévá, hogy a régmúlt idők harciasságát domborította ki, mint a költészetet ihlető tényezőt: „. . . mint minden harcos nép igyekszik tettei

emlékét dalokba önteni, úgy a magyarról is feltehetjük, hogy nála az énekköltés virágzott . . .”. S máskor: „Tevékeny, harcos, fiatal nép, minő a hun és magyar volt, ha másként irodalommal nem bírna is, alig képzelhető költészet nélkül, anélkül ti., hogy jeles tetteinek emlékezetét dalokban megörökíteni s az utódoknak átadni ne kívánja. „E gondolatok végső következtésükben kifejtve térnek vissza Arany „Naiv eposzuk” c. tanulmányában is, megtámogatva számos értékes, a krónikákból vett, eposzi nyomra utaló megfigyeléssel. A merész, meredek gondolatmenet végeredményben az axióma elméleti igazolásában, a hajdani nagy költészeti egység: az eposz meglétének bizonyításában ér itt a csúcra és lel megnyugvást.

Am továbblapozva tankönyvében, tanulságos megfigyelnünk azt is, hogy a vezérek koráról szóló nevezetesebb mondákat ismertetve, a Botond-mondáéhoz ugyanezt, az elképzeléseire jellemző összefoglalását fűzi hozzá: „Mindezek többé nem költői alakjukban, hanem töredékesen és szárazon vannak felszórva krónikáinkban: de méltó azért róluk megemlékeznünk, mert ezek egykor a nemzeti eposz kiegészítő részei lehettek.” Az a meggyőződése, hogy volt egykor egy népünk ősi hagyományaiból kibontakozott nemzeti eposzuk, világosan mutatja, mint kapcsolódnak Arany programgondolatai a század derekán túl is annak első feléhez. Ha ugyanis a száraz és töredékes eposzmaradványok ott lappanganak régi krónikás emlékeinkben, önként adódik a remény: van még lehetőség ezeknek új életre élesztésére is, – csak egy kiváló dalnokra várnak, aki éltető lehetetével megújítja őket.

4.

Miután néhány pillantást vetettünk Arany környezetének eposzi eszméibe, folytassuk most körültekintésünket magának a költőnek prózai megnyilatkozásaiban. Az ide vonatkozó idézhető helyek száma igen nagy; mi csak a legjellemzőbbek közül fogunk egy keveset bemutatni. Egy részükkel az axióma-hit igazolható, mely szerint a költő meg van győződve arról, hogy őseinknek volt naiv eposza, más részükben panaszát halljuk ismételtel kicsendülni, hogy az ilyen törmelékekre utaló nyomok száma csekély. Végeredményben felfogása megegyezik említett kortársaiéval. E nézetek forrása is ugyanaz, ti. a homéroszi kérdés körül a nyugaton, főképpen a németek közt kialakult romantikus eposz-elméletre megy vissza. Minket ez az elmélet nem magáért fog érdekelni, hanem csak azért, mert némely apriorisztikus elképzeléseink tükrében élesebb fényben jelenik meg nagy epikus költőnknek a hun-eposz létrehozására irányuló hosszan tartó erőfeszítése.

Vegyük előre a nemzeti eposz összeállítójára vonatkozó gondolatait, majd azután foglalkozunk az ilyen eposz „rekonstruálásával”

A Zrínyi és Tasso c. tanulmány a kérdést nagy általánosságban világítja meg. „Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság. — — Szerencsés esetben előáll egy külön dalnokraj, egy testület, mely az emberi szellemnek e talált gyermekeit mindenholon összegyűjti, felruhazza, ápoló gondjai alá veszi. Ily énekes osztály, viselje a rhapsod, bárd, vagy scald nevet, firól-fira örökíté a nemzet mondai kincsét, a tehetséges új adalékkal is gyarapítja: végre jó a lángész, 'alkotó aethert lehell' a mondavilágba, s az eposz meg van teremtve.”

Sokkal többet mond az összefoglalást megalkotó „lángészről” költőnk egy másik idevágó dolgozata, a Szeptani Jegyzetek. „A hősköltemény eredetileg akkor alakul, midőn valamely nép hőskora már hanyatlóban van, de még nem ment feledésbe, s a harcos ősök emléke száz meg száz mondában, énekekben forog és él a nemzet ajkán. Ezen mondák lassanként egybeolvadnak, vagy előáll egy hatalmas szellem, mely az elszórt énekeket egy egészé önti össze. — Így támadt a régi görögök két híres eposza . . . (Homérosz). Így keletkezett régi mondákból és énekekből a híres 'Nibelungen-Noth', így szedte össze hona mondáit a perzsa Firdusi . . ., így eredtek a 'Cid' néven ismeretes spanyol balladák, melyek Rodrigót, a nemzeti hőst dicsőítik: de ez utóbbiaknak egy hőskölteménnyé alakulását a nemzet megváltozott viszonyai nem engedik. — A velünk újabb időben rokonságba hozott finnek is bírnak ily eposzsal, melynek címe: Kalevala.”

Látva azt, hogy költőnk annak a kornak a szellemében, Lönnrotot, a Kalevala megalkotóját, éppen arra a helyre tette, amelyre a „lángészt” meg a „hatalmas szellemet” az eposzá válás fenti konstrukciójában a görög, a német, a perzsa példa szerint, ebből a sémából önként kellett következnie a felismerésnek, hogy hát akkor az ő szerepe sem lehet más, mint az ilyen „lángészé”: összefoglaló eredményhez juttatása a „hagyomány” úgynevezett magától végbemenő „fejlődésének”. Milyen külön-

nős törekvés, mily álomszerű program! Valóban költőnk behelyezkedése a naiv eposz létrehozójának itt vázolt szerepébe volt a titka romantikus elveket kielégítő „helyreállító” és pótló költészetének: költői erje odabéklyózásának a krónikákon átcsilámló hajdan megvolt néphagyományhoz; mintha e hagyomány az ő napjaiig is fennmaradt volna, s neki csak annyi volna a dolga, hogy elegyengesse és a magától is végbemehetőnek vélt fejlődést illő kerekdedségében végső eposzi céljához juttassa majd el.

Az ezzel járó nehézséget Arany teljesen átérezte. Két leveléből idézek. „Hol az anyag? A gazdag mondakör? A mitológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik.” (Gyulainak 1854. jan. 21.) Még egy helyütt hozta szóba kétségeit: „Népiességünk a költészetben” című töredéke vázlatában. „Epopoeát nem lehet már. Régi színezetet lehetne adni: de érdemes-e?” Mégsem hagyja fel kísérletezését a lehetetlen megvalósítására. „Mitológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell – különben űr és pusztaság.” (Tompának 1857. ápr. 19.) Hogy a modern eposz hogyan valószínűsíthető meg, erre nézve is számos észrevétel szedhető össze irataiból. Általában pozitívan foglalt állást e kérdésben.

Dózsa Dániel eposzára írt, eredetileg kiadatlan bírálatából és Merényi bírálatából vehetjük ki a legtöbbet mondó szakaszokat. Az előbbiben olvashatjuk az „eposzi hitelre” vonatkozó egyik fő nyilatkozatát. „Az eposzi hitel nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, éle az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- és hitében, s az utóbbiakhoz, amennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, amíg hagyomány van, miből összerakni lehet, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék, de a monda variánsai közt szabadon válogat.” – „Magát a fő cselekményt, nevezetesen epizódjaival, kitűnőbb hőseivel, oly alapon kell kifejteni, hogy minél több támaszát lelje a nemzeti emlékezetben.”

Merényi János népmesekötetéről írt bírálatából csatoljuk ide annak az igénynek a kifejtését, amely az epikus költő eljárására, így Arany János tervezett rekonstrukciós módszerére nézve is jellemző. „A jó gyűjtő mindenek felett egy tökéletes mesemondó képességével legyen felruházva. – Az előadási, öltöztetési módor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajakáról vette volna. Legyen érzéke fölismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, . . . tudja azt . . . eltávolítani; . . . több variáns közül tudja kiválasztani a legépebbet, legteljesebbet. – – A jó gyűjtő azon percben, midőn a mese szövegét írja, megszüűn okoskodni. Egészen átengedi magát naiv benyomásoknak.”

Vallomásértékű sorok, amelyek által mélyen pillanthatunk Arany alkotóműhelyébe! A maga számára tartotta fenn igényét, hogy a néphagyomány variánsaival költői céljához képest szabadon bánjon, belőlük a neki tetszőt kiválogathassa; egyébként teljesen beleélhesse magát a mesemondó, esetében: az énekmondó szerepébe!

Helyesen állapította meg Gyulai Pál róla mondott emlékbeszédében: „. . . majdnem úgy tekintti magát, mint a hajdani rhapsod, aki a régi maradványokat javíthatja, darabosságukat egyengeti, hézagait kitölti s töredékeiből egészet alkot.” Ebben a csodálatos szépségű munkájában Gyulai, a legközelebb álló jóbarát, nem kevesebbszer, mint hatszor élt Arany jellemzésével kapcsolatban az „álmódosítás” meg a „csalálomok” kifejezéssel. Így nem alap nélkül tettük ki az „álmom” szót itteni dolgozatunk címéül.

5.

Hátra van, hogy még a „rekonstrukcióra” nézve fejtsük ki megfigyeléseinket. – Arany minden méltatója rámutatott arra, milyen szoros hűséggel ragaszkodott költőnk a néphagyományhoz. Hármask Toldiját Ilosvai históriájához tapadva alakította ki. Hun eposzához a középkori krónikák törmelékese célzásaiból kiindulva fogott hozzá, azt írta meg, amit belőlük kiolvashatónak vélt. Irodalomtörténészeink közül többen Arany Jánosnak az „eposzi hitelre” vonatkozó igényét úgy fogták fel, mint költőnk külön elméletét; elvonatkoztatva a kortól neki próbálták tulajdonítani igényét, hogy mindenkor a monda törmelékével biztosítsa epikus művészete hitelességét, mintegy beleépítve a műköltő képzeletéből eredő kiegészítő elemeket a feléje áramló történeti hagyományba.

E részletkérdést kissé másképp látjuk, mint az Arany-irodalom jelesei. Nem tekintjük az Arany követelte „eposzi hitelt” a költő saját elméletének: a hagyomány nyújtotta tényekhez való ragaszkodást Arany kizárólagosan saját követelményének. Ez az elv ott helyezkedik el a hajdani eposz

előállításának romantikus eszmekörében. Ha a hajdani őseposz megvolt és csak fel kell kutatni, elemeit meg kell találni s azután „erőnkhez képest” felmutatni, vagyis visszaállítani: mi sem természetesebb, mint, hogy az ilyen feladat a tudományos előmunkálatokban nagy mérsékletet és óvatosságot követel. A költő nem eresztheti szabadjára fantáziáját: a földön járva tapadnia kell a felfedezett eposzi nyomokhoz, a nagy egész fennmaradt töredékeihez. Így cselekedett Lönnrot, s a maga módján ezt az utat kereste és járta Arany János is.

Valóban a romantika ihlete ez: visszaálmódni a hagyomány tényei által feltételezhető nemzeti múltat, momentumokat állítani elő a múlt tradícióból népünk önismerete és jövője számára. Művelődéstörténészeink tudják, hogy ez a múlteszmenyítés a romantika korában egészen általános törekvés, kiterjed pl. az építészetben a gótikus katedrálisok (mint a Mátyasé templom) restaurálására. Az irodalomban a dicső költői múlt feltámasztása annál idősebb, minél sivatrab az az elnyomás, amelytől az ismeretlenebb vagy kisebb népek szenvednek; mintegy megmutatandó a világnak, hogy nekik is volt és lesz mondanivalójuk az európai nagy népek közösségében. Ez volt a helyzet a múlt század közepén Finnországban és Magyarországon egyaránt.

A romantika a nagy tettek és alkotások őstönzöje mindenütt. Lönnrot korának fia volt. Amikor a szerencsésen megtalált kalevalai költészetnek legépebb darabjaiból ideiglenesen rendezni próbálta a hősi énekekből kiolvasható epikai összefüggéseket, egyszerre megszállta, mint később Aranyt, összeállító munkásságának egy döntő szakaszában, az őseposz rekonstruálásának a romantikus axióma hitéből származó ihletése; röviden szólva „megalkotta” azt az eposzt, amelynek anyaga a keze ügyében volt és szinte kínálta magát az „összeállításra”. Egyszerre szolgálta mindkettőt nemcsak népe költészetének, mint a görögöknél Homérosz, alapkö-lerakását, hanem nemzete önbecsülését növelő értékeinek a felmutatását is.

A finn eposz ilyen emlegetése csak azért jön szóba itt, hogy Arany János eposzköltő helyzetébe bevilágítson. Arany is éppen úgy hatása alá került a romantikus kor eposzeszméinek, mint idősebb finn kortársa, a finn irodalom alapító szelleme, azzal a többlettel, hogy Aranyt nemcsak az eposzelmélet ihlette meg, hanem közvetve vagy közvetlenül hatott rá a finn eposz híre és példája is. A romantikus axiómának ugyanaz a felhője borult rá, mint Lönnrotra. Megegyeznek szerepeikben, mindegyikük utolsó bajnoka, összeállítója, szerkesztője, megvalósítója akart lenni nemzete epikus hagyományainak, aminőnek a filológusok, a homéroszi kérdésben, Homéroszt vagy az utolsó nagy rapszodost, a nagy feladat végrehajtójának állították oda. Csak hogy Lönnrot helyzete kedvezőbb volt, mint utóbb – kellően széles hagyomány birtoklása hiányában – Aranyé. Ebből származtak az utóbbinak nehézségei.

Lönnrot magát a költői szöveganyagot is csaknem kizárólag a nép ajkáról veszi, csupán a hősköltemények elemeinek összetartozását határozza meg a maga értelmezése szerint: olyan összefüggéseket létesít, amelyek a népköltészet eredeti anyagában adva nincsenek. Arany csak epikus motívumokat és motívumkapcsolatokat értékesíthetett epikus műveiben. Az előadásmód már teljesen az övé, csak arra van gondja, hogy az elbeszélés folyamatába illúzióromboló toldalék vagy olyan nyelvi kifejezés ne kerüljön, amely a kornak, melyről éneke szól, nem lehetett a sajátja. Törekvéseikben nem, de ebben van közöttük a nagy különbség, s ez a nagy fokozati eltérés magyarázza meg magyar költőnk korszakos törekvéseinek félbeszakadását. A romantikából kijózanodott későbbi kor, a 60-as évek mozgolódásaitól elkezdve, már nem úgy viszonyult eposzteremtő kíváncsiakhoz, mint a költő remélté nagykorúsi elvonultságában, egy évtizeddel korábban. Lassanként elidegenedett a méltóságos eposztól.

Amikor a homéroszi kérdés megvitatásának korában, a finn eposz a Kalevala váratlanul felbukkant, Jakob Grimm nyomában, aki tanulmányával elsőnek szerzett világhírt ennek a nagyszerű ősköltészetnek a nyugati filológusok körében, az elméleti vitatkozók tábora mintegy kétségeiből fellelegezve pillantott a műre, örömmel állapítva meg: „Íme, itt a bizonyíték felfogásunk helyességére!” Különös, a finn eposz összeállítója, maga Lönnrot sem fukarkodott a megtisztelő analógia hangoztatásával, az elméletirők felfogásához kívánván ezzel csatlakozni, mikor utóbb a finn eposz eredetisége, az általa létrehozott alakjában nemzetközi vita tárgya lett.

A modern kutatás fordítva látja a viszonyt a homéroszi kérdés meg a Kalevala keletkezése között. Úgy látja, hogy ez a deduktív analogikus következtetés téves. Homérosz és Lönnrot között ugyan van kapcsolat, de ez a kapcsolat nem kettejük szerepének törvényszerűségében rejlik, időtől, helytől függetlenül, hanem XIX. századi, történeti. Előbbi hatott utóbbira, a Homéroszról alkotott felfogás, a romantika elmélete hatott Lönnrotra és éppen így Aranyra is.

Lönnrot hitt abban, hogy a finn ősrúnók egy hajdani egység, az őseposz töredékei; Arany szintén hitt egy hajdani magyar naiv eposz megvoltában. Lönnrot az anyag birtokában alkotta meg, állította helyre, így jött létre a finnek nemzeti eposza: a Kalevala. Arany hasonló eposzhittől vezettette magát, erejét felülmúló igyekezettel évtizedeken át azon volt, hogy az elképzelt ősi eposz valamely másolatát, elhíthető utánzatát alkossa meg nemzete számára, pótolja az irodalmunkat megelőző elveszett ősi költészetnek oly nélkülözött és megsiratott hiányát.

Az az elképzelés, hogy ilyen eposz szükséges, kellett lennie és volt is: korhoz kötött és romantikus szemlélet és óhaj. Nemcsak nálunk és nemcsak a finneknél található meg: elterjedt nyugaton is, és jól nyomon kísérhető a német irodalomelméleti irodalomban. Ez áramlat sodrában, a romantikus axióma bűvöletében álmodta meg költőnk a maga aranyálmát.

6.

Arany életét és munkásságát nem lehet műfajok és témák szerint parcellázni. Törekvéseiben azok egybefonódnak. A lírai elégedetlenség a balladák írásakor oldódik fel, a ballada pedig két ízben is a mélyebb zengésű eposz kiadásának vág utat. Ily szempontból nézve fejlődését, alig van olyan műve, még prózai megnyilatkozásait is ide véve, amelynek ne lenne epikai jelentősége, és pedig közvetlen a legmagasabb rendű műforma, az eposz szempontjából. Mikor búcsúvételében „jobb része aranyálmától” első helyen „hű Toldi, Csaba” töredékeit említi, nem is csak a katasztrófa után feléledő nemzeti mozgalmak befulladásá idézi elő lehangolódását. Hozzájárult mindezekhez nagyon is konkrétan: eposz-tervei megfeneklése, félbenmaradása. E belső vergődés fordította költői szeszélyét alkalmilag a byroni stílusban írt Bolond Istók folytatására. — Arany álma tehát nyilvánvalóan a nagy epika iránti becsvágyával azonosítható.

Visszavonulása a politikai küzdőtértől nem elszakadás a néptől, hanem magának mint hivatásos dalmoknak egy Lönnrot-féle összeegyeztető, kiteljesítő „közös” feladatra való tartogatása. Veszítjük el szemünk elől Aranyt, az epikust, a nemzeti eposz kijelölt költőjét és megalkotóját, s nem fogjuk megtalálni költői pályájához az értékelés kellő szempontját. Gyulaiék nem a korszerűen aktuálist várták tőle, hanem azt, ami nemzetileg egyetemes és nevelő hatású. Nevelő is lett, bár csak kevesen látták meg, mint ápolja Arany magában romantikától sugallt nemzeti feladatát, s annak távlatában eposzírói hivatástudatát; elismerő méltatásai hangsúlyosabban foglalkoztak költészetének mély nemzeti gyökereivel, klasszikus veretével, formai tökéletességével, költői igazságszolgáltatása jellemző erejével.

Hogy amit alkotott, azt éppen a kor sugalmazása szerint a „romantikus axióma” jegyében fogant eposzsal szeretne volna kiegészíteni, a műforma közvetlen is érthetővé teszi: egyetemességével egy-egy nép vagy korszak sajátosságát, problémáit, viszonyait, értékeit mutatni fel, s nemcsak hőst — megalkotóját is népe valódi képviselőjévé emelni és avatni. Korunk mindenesetre érdemtelenül kevésbé azonosul törekvéseivel, naivnak ítéli teremtő küzdelmei között. Mégis nemzetiféltő aggodalmi s bizalma, hogy a költőnek népével szemben kötelességei vannak, mítsem veszettek időszerűségükből. Zárjuk aranyálmát elemző gondolatainkat saját ideilleszkedő soraival:

És ne gondold, hogy kihalnak
Sujtott népek hirtelen,
Amíg összezeng a dalmok
S a nemzeti érzelem.
Tán veszélyt, vagy annak látszót
Vélsz a honra tűnni fel:
Hát van lelked a szent zászlót
Éppen akkor hagyni el?

Oh, ha méltóbb s uj kobozzal
A megifjodott hazát
Zönghetném még Homérosszal!
Ne csak mindig panaszát.

De legyenek, ha veszni sorsa
Hunyó nép közt Osszián
Inkább, hogysen dalok korcsa
Közönyös harmóniám!

Korompay Bertalan

Élmény és parafrázis

Ambrus Zoltán: *Ninive pusztulása*

„... mint író, a legnagyobb igyekezettel mindig azon voltam, hogy emancipáljam magamat minden irodalmi hatás alól, hogy minden olvasmányomat elfelejtsem, a mikor irok, és csak abból merítsek, a mit láttam, éreztem, gondoltam, képzeltem.”

Ambrus Zoltán – Riedl Frigyeshez¹

„Anatole France ... alkotása nélkül Ambrus novellája soha meg nem született volna.”

Lázár Béla²

1.

1889 nyarán Brunetièrre folyóiratának, a *Revue des Deux Mondes*-nak hasábjain, 1890 kora őszen pedig könyv alakban látott napvilágot Anatole France pompás regénye, a *Thaisz*,³ az anatóliai, az öregedés és a halál rémeitől üzött s a maga módján és színvonalán metafizikára áhító alexandriai kurtizán megtérésének s az érte epedő, izzó érzékiségét sokáig vallási fanatizmussal álcázó, majd őrvöngve bevalló szerzetes, Paphnutius elkárkozásának ironikus-filozofikus története. Az 1890-es évek elején, mindmáig tisztázhatatlan időpontban íródott Ambrus Zoltán novellája, a *Ninive pusztulása*,⁴ a bibliai Jónás históriájának apokrif, ironizált variációja. Az ő „Város ellen” kiáltó prófétája megtántorodik, ideig-óráig feledi küldetését másodszer is; elcsábíttatik Ninive diadalmas szépsége, az udvarlót immár unó, a pusztulás lehetőségétől egy pillanatra megborzongó, ám tüstént magabiztos Lilith hirtelen szeszélye által. Nehezen bár, de szabadul Jónás a démon bűvöletéből, s hirdeti tovább a veszést vagy vezeklést. A gőgös és élveteg város nem hallgat reá, beteljesedik így a prófécia. Nem marad kő kövön Ninivéből, a pusztulást csupán Lilith egyik széptevője, a tudós Abiron éli túl. Neki vallja meg a zokogó Jónás: ha a várost nem is, annál inkább fájjalja szeretője sorsát, „... mert olyan nagyon szöke volt”.⁵

¹ Vö.: Ambrus Zoltán levelezése (a továbbiakban AZI). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: FALENBÜCHL Zoltán. Bp. 1963. 219. – A kijelentést – más szavakkal – megismétli Ambrus uo.: 227.

² Vö.: LÁZÁR Béla dr., *A tegnap, a ma és a holnap*. Kritikai tanulmányok első sorozata. Bp. 1896. 153.

³ Vö.: MURÁNYI-KOVÁCS Endre, *Anatole France*. Bp. 1965. 130., illetve: LAKITS Pál, Utószó, in: *Thaisz és más elbeszélések*. Bp. 1962. 226.

⁴ Korek Valéria – a forrás megjelölése nélkül – 1892-re keltezi az elbeszélést. Vö.: KOREK, *Hangulat és valóság*. Ambrus Zoltánról. München, 1976. 117.

⁵ AMBRUS, *Ninive pusztulása*, in: *Giroflé és Girofla*. Regény és válogatott elbeszélések. Bp. 1959. 291. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk!)

E novella lett a címadója Ambrus legelső, 1895-ben publikált elbeszéléskötetének (*Ninive pusztulása és egyéb történetek*. Bp. Athenaeum), s kiváltója egy mostanáig dúló ádáz polémiának. Az időnként elcsituló, majd újra s újra fölparázló, sok indulatot és érvet mozgósító vita veleje: France regénye adta-e az ötletet s a legfőbb motívumokat szerzőnk historiájához. Elédig – Diószegi András Ambrus-portréi a kivételek – csupán az állítás és a tagadás szélsőségeit produkálta e diskusszió. Az egyik tábor legkombattánsabb képviselője a kortárs ítéssz, Lázár Béla, ki könyörtelenül szigorú hangvételű elemzésben szembesíti a *Thaisszal* Ambrus novelláját,⁶ véleményét ekként összegezve: „A renaissance után törvényszerű következetességgel következik a rokoko! Homér után Offenbach!”, továbbá: a két mű „... úgy aránylik egymáshoz, mint a schönbrunni kert üvegházának pálmája az afrikai pálmaerdőkhöz. Egyfajta növény mind a kettő, csak hogy az egyik őseredeti, a másik üvegházi. Az üvegházi is tetszhetik; annak, a ki nem őseri az őseredetit”, s végezetül: „Értsük meg jól egymást. Nem plágiumról van itt szó, csak irodalmi hatásról. [...] Az irodalmi hatás másolás, nem vetekedhetik az eredetivel, gyengeség jele.” Lázár nézetéhez rövidesen, a legcsekélyebb aggály nélkül csatlakozik Kont Ignác francia nyelvű, Párizsban megjelent tanulmánykötete,⁷ hogy – mellőzve itt az érdektelenebb megnyilatkozásokat – újraéledjen a vád Simon Ferenc bölcsészhallgató Riedl Frigyeshez küldött levelében,⁸ egybesodorván a régi gyanút a Rodenbach-reminiscenciák friss ügyével.⁹ A későbbi Ambrus-analízisek egy része diszkrét hallgatással reagált a *Thaisz–Ninive pusztulása* „viszonyra”, ámde hallatott magáról az ellentábor is, az aposztrofált szerző legelsőül.

Nem reflektált az író Lázár Béla és Kont Ignác elmefuttatására, annál ingerültebben fogadta Simon Ferenc fölvetéseit.¹⁰ Terjedelmes és roppant tanulságos levele – csak az inkriminált novellára vonatkozó részleteit idézzük – kerekén tagadja minden „áthallás”, motívumkölcsonzés lehetőségét, kijelentvén például: „Ez a vád ... velem szemben egyszerűen: méltatlanság. Mert Anatole France rám, mint íróra, soha a legcsekélyebb hatással se volt. Nem is lehetett volna” – s itt az ellenérzések, fenntartások hosszú listája következik. Mindössze annyit hajlandó elismerni Ambrus – s vallomása, bár korántsem perdöntő egymagában, utóbb fontos lesz számunkra –, hogy „*Thais* ... éppen akkor került először a kezembe, a mikor *Ninive* nagy része már készen volt, de a vége még nem”, ám hozzáfűzi tüstént: „... *Thaisban* és *Ninivében* a tárgy meg a keret hasonlóságán kívül minden egyéb – s kivált mindaz, a mi főddolog, a mi lényeges: – csupa különbözőség, hogy például: (a sok különbözőség közül csak ezt az egyet említem) a mit *Ninive* akar mondani, az éppen az ellenkezője annak, a mit *Thais* mond.”¹¹

Nincs kétség: határozott, ellentmondást nem tűrő kinyilatkoztatás ez, s felvonultatja – ultima ratio – a szerzői szándékoltság, az intencionalizmus „nehéztüzérségét”. Maradéktalanul meggyőzött többeket is Ambrus deklarációja („... a kérdést – véli Faludi – ... elintéztnek tekinthetjük”),¹² nem csoda hát, ha némely elemzések csupán az író igazolásához gyűjtögetek nemegyszer szellemes és találó, másszor azonban bágyatag vagy szofisztikus érveket.¹³

Egyértelmű állítás és tagadás végletei közt magányos álláspont a Diószegi Andrásé. Megengedi ő egyfelől France és más szerzők inspirációját („Ambrus nemcsak a *Ninive pusztulásában*, hanem szinte valamennyi írásában felhasznál irodalmi motívumokat”, illetőleg: „... a motívumok, melyeket elbeszéléseiben fölhasznál, rendszerint kölcsönöztek”), nagy nyomatékkal hangsúlyozva másrészt: „Kiindulópontja azonban mindig a személyes élmény, saját írói megfigyelés, eredeti mondanivaló.”¹⁴

⁶Vö.: LÁZÁR, *Irodalmi hatás és eredetiség*. Nemzet, 1895. szept. 18. (257. sz.), illetve: LÁZÁR, *i. m.* 150–156.

⁷Az 1902-ben kiadott könyv Ambrusra vonatkozó passzusait idézi FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged, 1941. 63., illetve: KOREK, *i. m.* 118, 121–122.

⁸Vö.: AZI 468.

⁹Véleményünket ez utóbbiról lásd *A századvég arany embere* c. elemzésben. ItK 1981/3. 277.

¹⁰Ennek dokumentumait lásd: AZI 224–235., illetve 467–470.

¹¹Uo.: 231., 229., 230.

¹²*I. m.* 64.

¹³Vö.: FALUDI, *i. m.* 65., KOREK, *i. m.* 117–127. stb.

¹⁴Vö.: DIÓSZEGI, *Ambrus Zoltán*. Előszó, in: AZI 13., illetve uő.: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Bp. 1965. 864–866. Meggondolkodtatóak számunkra Diószegi egyéb kitételei is (a

Úgy hinnők: e közelítés a helyes, s direkt és indirekt bizonyítékok segítségével mind a személyes, mind az irodalmi ihletés igazolható. Magán- és olvasmányélmények kölcsönhatásából született a *Ninive pusztulása*, s benne az előbbi komponens tekintjük meghatározónak. Ez az alap, amelyre az átvételek, az ironikus distancírozást biztosító rájátszások sokasága rakódik.

2.

„*Ninive pusztulásának* nem Anatole France Thaisa, hanem Ambrus és Márkus Emília szerelmi története volt a forrása” – világítja meg s abszolutizálja egyben a novella élményhátterét Gyergyai Albert,¹⁵ s noha tényekkel, hivatkozásokkal nem dúcolja alá e szűkszavú verdiktet, a lényegre irányítja figyelmünket. Lefolyásában, részleteiben rekonstruálhatatlan immár a pályakezdő alkotó s az ünnepezt művészről kapcsolata, meglétét egynémely dokumentumok s – ez számunkra a fontosabb – műalkotások teszik mégis cáfolhatatlanná. Nagy, de csalódást s büntudatot hozó élménye volt a fiatal Ambrusnak a Márkus Emília lobbantotta szerelem, elannyira, hogy több formában is, regényben csakúgy, mint novellában megpróbálta kivetni magából. A szándék, a tendencia mindig ugyanegy – a leválasztásé, az eltávolításé –, épp csak a distancírozás mértéke és a szerzői modalitás különbözik. A szégyen és a gyűlölet hangjai jelennek meg elsősül (kiegészülvén a kesernyés fölény szólamával), hogy a fájó iróniáé s önróniáé legyen a végkifejlet. Ez utóbbira példa a *Ninive pusztulása*.

Nem volt titok kettejük románca a kortársak számára sem. „... Márkus és Ambrus – idillje ismeretes” – jegyzi naplójába sokat sejtetően Justh Zsigmond, a barát 1889. március 29-én.¹⁶ Nem tudhatni, egyidejű eseményt avagy a múltban lepergettét örökítenek meg ezek a szavak. Jóval valószínűbb a második eshetőség, még akkor is, ha egy – három héttel a naplórészlet előtt kelt – levél Ambrus és Márkus rendszeres és bizalmas érintkezéséről tudósítja Justhot.¹⁷ Frissebb volt még 1889 tavaszán az író lelki sebe, az alig háromnegyed esztendeje elvesztett első feleség miatt érzett bánata, hogysem látványos, gáláns kalandra gyanakodhatnánk. Föltevéssünk szerint évekkal korábban, a Tormássy Gizellával kötött házasság előtt bontakozott ki s virágzott el Ambrus és Márkus Emília „idillje”. Erre utalnak bizonyos dokumentumok, nemkülönben a *Midas király* egyes – később bemutatandó – részletei is.

Szombathely szülötte, Márkus Emília (1860–1949) színinövendékként aratta első sikereit, s alig húsz esztendő, amidőn már a kor legnagyobb művészei közt emlegetik. „Ő a nagy drámai szerelmes színésznő, aki a szenvedély húrjait szólaltatta meg ... addig még nem látott művészi erővel. [...] Kivételes szép megjelenése, harangszóra emlékeztető színes szép hangja, divatcsináló eleganciája és előkelő ízlése épp úgy predesztinálták e szerepek játzsására, mint művészi beleélő képessége, beszédének és mozgásának illúziókeltő ereje” – méltatja produkcióját egy kissé fellengzősen Schöpflin Aladár.¹⁸ 1882-ben lépett frigyre először Márkus Emília, a neves művészettörténésszel, Pulszky Károssal. Férje, az Országos Képtár szerencsétlen sorsú igazgatója igen jó barátságban volt Ambrus Zoltánnal; levél is tanúsítja ezt.¹⁹ Ma már kideríthetetlen, jószerével érdektelen is, miként ismerkedett meg a színésznő és szerzőnk, a pályakezdő, de kiváló kritikus. (Netán maga Pulszky hozta őket össze? ... A *Midas király* alapján ez sem lehetetlen.) Az „idill” a 80-as évek első felében lombosodik. Intim hangú levél invitálja pl. Márkus Emíliához a színibíráló Ambrust, ki „Nemegyszer segítségére volt

novella értelmezésével és lehetséges ihletőivel kapcsolatban), csupán a *Ninive pusztulásának* az „... antifudális és antikapitalista társadalom- és morál-szatírák közé” sorolását tartanók erősen kérdésesnek: *AZI* 18., i. m. 868.

¹⁵ GYERGYAI, *Előszó*, in: *Giroflé és Girofla* 34. Lásd még GYERGYAI, *A Nyugat árnyékában*. Bp. 1965. – Korek Valéria is említi (i. m. 5.) az író Márkus Emília iránti szerelmét, ámde nem hozza kapcsolatba az elbeszéléssel.

¹⁶ Vö.: *Hazai napló*, in: *Justh Zsigmond Naplója és levelei*. Bp. 1977. 351.

¹⁷ *AZI* 67.

¹⁸ Vö.: *Színészeti lexikon*. Bp. 1930. I. 526.

¹⁹ *AZI* 95–96, 433, 444–446.

a szerepei tanulásában”²⁰ Más közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezvén (feltűnően hiányos e kapcsolatot illetően a válogatott levelek gyűjteménye!), egy indirektre kell hagyatkoznunk. Számunkra megdölgondoltató, miért tudósítja Jászai Mari – túl a színészvilág aktuális eseményein, pletykáin és intrikáin – épp Márkus Emma viselt dolgairól az 1885 őszi Párizsban időző Ambrus Zoltánt. Megszólítás, bevezetés nélkül vág a lényegbe a levél: „Legszebb és legérdekesebb volt a tegnapi estélyen Loreley. Fekete bársony, kivágott, ujjatlan derekából, csak úgy világított ki a melle és nyaka, haja pedig sugárzott, mint a nap. Én külömben(!) haragszom rá, mert megint megsértett” – s végezetül újfent a „vetélytársnő” kihívó, ledér öltözéke kerül szóba.²¹ Nehéz föltennünk, hogy pusztán a megbántottság, netán a féltékenység tette ily fontossá mindezt a nem épp szigorú erkölcséről híres Jászai Marinak; diszkrét figyelmeztetésként hat e beszámoló.

(Három megjegyzés kívánkozik ide. Elsőül: meglepően s indokolatlanul csonka a Jászai–Ambrus levélváltás legtöbb darabja. Fallenbüchl Zoltán jegyzetei a legminimálisabb magyarázattal sem szolgálnak e különös hiányról. A kérdés óhatatlan így: miféle bizalmas részletek sikkadtak el ilyképp, a kutatót tehetetlenségre kárhoztatván? – Másodikként: Márkus Emília „Loreley”-lénye, hajának csásb, aranyló székesége – makacs embléma – visszatér folyvást Ambrus öt idéző írsaiban. – Harmadjára: a Jászai-levélben felbukkanó játékos, ikerítő megnevezés – a Podmaniczky Frigyeszt aposztrófáló „Jczy-Puczky”-nagyon is hasonlatos a *Ninive pusztulásának* tréfás, ironizáló névadásához: a „Mikimóki” és a „Recepice” élénk, szecessziós kontrasztját adja ott a Jónás, Lilith stb. szóból áradó bibliai hangulatnak. Jelezheti ez is, hogy a valóságba, magánélményekbe bocsájta gyökereit Ambrus novellája.)

Minden további nyom elmosódván, követhetetlené válik innentől az író s a színész nő kapcsolatainak története. Akad még egy-egy Ambrushoz címzett Márkus-levél,²² ezek azonban – már csak keltezésük miatt is – szempontunkból indifferensek, ámbár néhány melegebb, bizalmasabb hang rendre átüt tartózkodásukon. Újabb dokumentumokat s eligazítást csupán a művektől várhatunk.

3.

Röstelt, kelletlen emlékké vált Ambrus számára hamarosan a Justh emlegette „idill”. Vonzását érezvén is szabadulni vágyott tőle, s – sokaktól ismerős módja az öngyógyításnak – kivettette magából, regénybe, novellába objektíválta. A felülemelkedés, a számvetés útját járta ezzel, belső harcáról, ambivalenciájáról az alkotások árulkodnak. Hú tükre vívódásainak a *Midas király*, annak is kivált – beszédes adalék! – a csak kevésbé stilizált önéletrajzi elemekkel át- meg átszótt első része – a *Ninive pusztulása* nemkülönben.

A becsapottság, a szegyenkezés, a lelkiismeretfurdalás hangjait hallatja Ambrus legelőször. Fanyar futamokban, szentenciákban vall női ármányról és olcsóságról, a csábítás, a rontás, az értéktelenség megannyi emlékérl. Bíró Jenő „Elhamvadt szerelmei mind olyanok voltak, hogy miattok perbe kellett szállania a végzettel, s meg kellett gyűlölnie magamagát. Mindegyik ellen küzdött, amíg tudott, s ha végre is megadta magát a sorsának, szerelmeinek jóval több volt a keserősége, a rossz utóíze, mint az öröme. Szerelmei átokkal fogantak; és mindig, legédesebb óráiban is, látnia kellett rajtok a Káin-bélyeget.”²³ S rendre elvonulnak előttünk a festőt oly igen kiábrándító asszonyok–leányok,²⁴ s majd mindenikben akad több-kevesebb, mi Márkus Emíliaira illenek. Kinek a „szöszkesége”, „tengerszínű szeme” s „babaszerúsége”, kinek a neve – Lilian Landry – (ne feledjük: az inkriminált novella démonát Lilith-nek hívják!) avagy épp színésznői hivatása, kinek „bűbájos”, „boszorkányos” vonzása. Konokul térnek vissza bizonyos jegyek és motívumok. Mindenkor a nő a csábító, a kezdeményező, ámde nem szerelemből: szeszélyből-hiúságból, unalomból inkább. Ideig-óráig ellenáll a férfi, hogy

²⁰ Uo.: 33, 433.

²¹ Uo.: 44, 435–436.

²² Uo.: 88, 92, 313–314, 444–445, 485.

²³ Vö.: *Midas király*. Bp. 1967. 163.

²⁴ A fölemlített epizódokat lásd: *Midas király* 119–147, 159–160, 162–166, 168–169.

utóbb csak kínos belső tusák árán, több, hamvába holt elszánás után szabadulhasson. Csupán egyszer lesz az asszony a morál képviselője, az állandó büntudat, a lelkiifurdalás a kiszemelt partner jellemzője. S végezetül: oly férjet csal meg e nők többsége, ki ezt semmiképp nem érdemli.

Úgy találnók: együtt van itt a nyersanyag, miből a későbbi elbeszélés fölépül. Elföldi abban a mesei stilizálás, a játssi irónia a személyes élmény, tapasztalás rétegét, annál jobban érzékelhető ez még a *Midas király*ban. A regény számba vette „elhamvadt szerelmek” közül a Darzensné-epizód és „a kis Lilian” őriz legnyilvánvalóbban a Márkus-„idill” emlékéit. Előbbiben a megcsalt férj, a nagy tehetségű, külföldet járó festő Birónak jötevője, atyai barátja. Utóbbi „... a legszebben énekel Selicá-t”, az iránta érzett vonzalom mégis „... inkább csak a lámpák és a színfalak szerelme...” Biró „Tudta, hogy amaz csak játszik vele; tudta, hogy ő ennek a kis képzelgő teremtésnek nem annyira a szerelme, mint inkább a közönsége, aki előtt a fehér Selica egy nagyon kedves, nagyon bájos szerelmi regényt komédiázik el. És tudta azt is, hogy az a madár-szív nem is képes egyébre. [...] gyűlölte, utálta ezt az elragadó kis némbert, százszor megesküdt, hogy nem lesz a játékszere többé, hogy szakítani fog vele, és megvetette érte magamagát is, mert mégse tudott elszakadni tőle” stb.

S akad még mikroelem, érdekes apróság, mi a *Ninive pusztulását* előlegezi. Darzensnével egy üvegházban, „Az ártatlan arcú Tini”-vel pedig „a *Hamman-fürdőházban*” teljesedik be először Biró Jenő „szerelme” – Jónással, Lilith-tel sem történik ez másként.²⁵ A tisztességes szegénységet levedlő, énekesnői karrierjéhez tán kétes úton-módon eljutó Grunovszky Margit is a novella „alsóvárosból” „felsővárosba” emelkedő hősnőjét idézi. „Nagyon szép két kis fehér lova van. Mindig itt szokott kocsikázni az Andrássy úton. Jómódban él; egy villája is van a Svábhegyen.” Akár Lilith, ki a „... felsővárosban lakott, malakhitkőből épült, hűvös palotában”, s „... estenden, rózsaszekerén, melyet négy fehér leopárd húzott, kihajtatott a tujaligetbe”...²⁶

Jelzi e citátumok felülről hasonlósága: látott, megélt s egyszer már megírt dolgok és tapasztalások sokasága éled újjá a *Ninive pusztulását*ban. Élménymagból sarjadt a novella is, s benne nem csupán a két főhős alakja és kapcsolata, hanem – sokszoros áttétellel, stilizáltan persze – bizonyos beállítások, hangulatok, helyszínek is a századvég Budapestjét mintázzák. Egyebek között az „alsó- és a felsőváros” életmód- és mentalitáskülönbségére, az élvezetkultuszra, a kufárszellem elhírhódására és az erkölcsi közömbösségre, a „prófétát” vásári mutatványossal azonosító léhaságra gondolunk.²⁷ Lehet mindez természetesen immár a *Thaisz* inspirációja is, a tapasztalati alapot, a személyes ihletést mégsem tagadnók. Lilith napjában ismétlődő kocsikázásai mintha a Városligetbe vezetnének (tó várta a „tujaligetben”, s „... a kis szigeten kigyúltak a Vaspalota összes ablakai”²⁸), s három széptevőjében (a pénzes Mikimókiban, az erőt és a hatalmat megjelenítő Dáthánban és a tudást képviselő Abironban) – még ha közelebből azonosíthatatlanok is – valóban létezett személyek, kortársak allegorikus mását, csúfondáros karikatúráját szemlélhetjük alkalmasint.²⁹

Készen áll szinte minden Jónás és Lilith egzotikus-szeccsessziós historiájához;³⁰ a felhalmozott élményanyag, személyes tapasztalás már csak a *Thaisz* kínálta ötletre, ösztönzésre vár, hogy a *Ninive pusztulása* megszülessék.

²⁵ Vö.: i. m. 135, 140, 168, illetve: *Giroflé és Girofla* 279–280.

²⁶ *Midas király* 615., *Giroflé és Girofla* 266.

²⁷ Már Szinyei is úgy vélte: „A modern író beleviszi a mai világ képeit és gondolkodásmódját a régibe”, keltvén ezzel „... különös, eredeti hangulatot” (Vö.: SZINYEI Ferenc, *Ambrus Zoltán*. It 1918. 23.). RÉGER Béla (*Mikszáth, Herczeg, Ambrus*. Szentgotthárd 1908. 99.) a mű „... modern felfogását”-ról beszél, Csizsár Béla pedig „Lírai vallomás”-nak tartja a novellát (Vö.: CSISZÁR, *Ambrus Zoltán*. BudapestiSz 1935. ápr. [689.sz.] 90.)

²⁸ *Giroflé és Girofla* 272–273.

²⁹ Ez utóbbi lehetőségre Rába György hívta fel a figyelmet. Szíves segítségért itt mondok köszönetet.

³⁰ Nem tartjuk véletlennek, hogy épp Tichy Gyulát, a magyar szeccsesszió második vonalához tartozó festőt ihlette illusztráció-sorozatra Ambrus novellája: *AZI* 166–167., 171–173., 458. – Tichy értékeléséről lásd: SZABADI Judit, *A magyar szeccsesszió művészete*. Bp. 1979. 85., 107.

Könnyezve és kacagva, ironiával és önironiával átítatott történetben szakadt le hajdani szerelmének emlékéről Ambrus Zoltán. Szépen példázza a *Midas király* idézett részleteinek és az elbeszélésnek a különbsége az élmény útját és vetületeit: metamorfózisát. Amott még a kiábrándulás, a csalódottság és a gyűlölet élményhez közelebb, nyersebb szólama dominált, emitt már a saját személyét és szerepét sem kímélő, magát is perszifláló alkotó finomabb, szellemibb hangjai szólnak. S ehhez a felülemelkedéshez, játékosan distanzírozó modalitáshoz kapott erős inspirációt az effélére amúgy is fogékony Ambrus az ironia nagymesterétől, Anatole France-tól – a *Thaisz* megannyi motívumának befolyását nem is említve. Az ismétlődés, az örök visszatérés, „Az élet a földolgaiban mindig ugyanaz” – schopenhaueri, nietzschei – elvét valló szerző³¹ a maga tapasztalatának, szerelmi történetének irodalmi párhuzamára ismert a francia kortárs regényében, s a ráismerés a rájátszás, a témavariáció ötletét és szándékát is involválta egyszersmind.

Megkerülhetetlen immár a kérdés: ismerte-e Ambrus a *Ninive pusztulásának* elkészülte előtt Anatole France *Thaiszát*? Válaszunk – függetlenül az író energikus tiltakozásától – csakis egyértelműen igenlő lehet. Ez irányba mutat minden (művön kívüli s belüli) bizonyíték. Tény, hogy 1888 tavaszán – még ha Lederer Béla és Gyulai Pál óhajára is³² – France egy korábbi könyvének néhány fejezetét ültette át magyarra (*Régi dolgok* címmel) Ambrus. Olyannyira foglalkoztatta e feladat, hogy még az akkortájt Párizsban tartózkodó Justh Zsigmond segítségével, közvetítéséért is folyamodott több ízben.³³ Valószínűtlen, hogy munkája végeztével mellőzte szerzőnk France újabb műveinek rendszeres olvasását, s kivált valószínűtlen, hogy a *Thaisz* csak évekkel az első publikáció után, ámde – fatális véletlen! – épp a *Ninive pusztulásának* végakkordja előtt került a kezébe először.

Tény az is, hogy árukkodó, sőt: apróságában is perdöntő jelentőségű szövegrészlet bukkan elénk Ambrus egyik, 1891 kora tavaszán megjelent tárcájában.³⁴ A gyengéden oktató-ironizáló hangvételű (s bizonyítván a nagyon is személyes érdeket: némelykor önmegszólitásba átcsapó) fejtegetés „a sanszonett tündérének” rég kialudt szívetől óvja a „költőtársat”, s utalván egy bizonyos „verskötet”-re, futam zendül hirtelen: „... a megénekelt szépek közt ott trónolt Thais, Thais, a minden hetairák királynője, szőke hajában a híres ibolyákkal, melyek mintha csak halványabb kék szemek lettek volna, Thais, csodás fényű, kék szemekkel, melyek mintha csak ragyogó ibolyák lettek volna...”³⁵ Egybehangzik ez, szinte szó szerint, France regényének egy megkapóan dekoratív részletével (Szerb Antal fordítását citáljuk): „Thaisz szőke hajában sápadt ibolyákból font koszorút viselt, amelynek minden virága, halványabb színben, szemének színére emlékeztetett, úgyhogy a virágok olyanok voltak, mint homályos tekintetek, és a szemek, mint csillogó virágok.”³⁶ Úgy hinnők: kevés kommentárt igényel e szembesítés, 1891 tavaszán még a *Midas király* írását sem kezdte el Ambrus Zoltán, nemhogy a *Ninive pusztulásáét*. Annak lehetőségét pedig, hogy valamely, egymástól függetlenül használt, közös forrás ihlette e két csodaszép portrét, bizvást kizárhatjuk alighanem. S ha netán mégis így lett volna: egyvel több ok csupán, hogy Ambrus tüstént a megjelenést követően legyen buzgó olvasója France regényének.

Korántsem mellékes, inkább újfent perdöntő körülmény: a vizsgált novella hősnőjének még a neve sem szerzőnk leleménye. Kölcsönzés ez is, s megint csak France-tól: az 1889-ben publikált *Balthazar* c. elbeszéléskötet egyik darabjára, a *Lilith leányára* alludál.³⁷ Feltűnik e név ugyan a *Bibliában* is (*Jób*

³¹ AZI 231.

³² Uo.: 230.

³³ Uo.: 56–57, 60–61, 439.

³⁴ *Asphalt Betty*. „Költői levél prózában.” A Hét 1891. 14. szám, 213–215. – Hozzáférhető még: AMBRUS Zoltán, *Nagyvárosi képek*. Ambrus Zoltán Munkái. XV. köt. Bp. 1913. 18–26.: *Asphalt Betty*. – Egy ifjú költő levele a másikhoz. –

³⁵ I. m. 20–21. – A „... híres hetaera”, „... az alexandriai Thais” neve feltűnik a kötetnek egy másik – igaz, keltezetlen –, *Rose Pompon* c. írásában is: i. m. 226.

³⁶ Vö.: *Thaisz és más elbeszélések*. Bp. 1962. 77.

³⁷ Uo.: 206–220. (Laczkó Géza fordítása), illetve: LAKITS Pál, i. m. 227., MURÁNYI-KOVÁCS, i. m. 132., 384.

könyve, 18:15., illetve *Izajás jövődöleése*, 34:14.), s ekként Jónás apokrif históriájába látszólag nagyon is illenek. Csakhogy a *Biblia* semmit nem mond róla, történetét a *Talmud* fejtí ki.³⁸ A rontó démont – a Lilith név jelentése: éjjeli – ugyanazon földből alkotta az Úr, amelyből Ádámot (kinek első felesége lett), ám a nő „... szabad akaratból elszakadt tőle”, hogy a később perzsák lakta (vö.: Ninive...) tájra távozzék.³⁹ Akár leszármazottai, szenvedéllyel keresi, mégsem élvezi a szerelmet – France novellája is bonyodalmas házasságtörések meglevenítése egyebek közt. Végképp elképzelhetetlen számunkra, hogy Ambrust a *Talmud* indította volna hősnője nevének megválasztásakor – épp ellenkezőleg: Lilith France megírta története hívtá fel a figyelmét Ninivére és Jónásra. S fűzzük még hozzá: szerzőnk kiábrándult, nőmegvető felfogása is kaphatott némi tápot a francia kortárs elbeszélésétől.

A kör – úgy tetszik – bezárult máris. Jó nyomon járt a századvég kritikusa, Lázár Béla: France regénye (és egy novellája) adta Ambrusnak a *Ninive pusztulása* ötletét. Ám csak a kivitelezéshez – lévén a történet magva személyes élmény és tapasztalás.

Egybevetve a *Thaiszt* az inkriminált elbeszéléssel: mennyi a lappangó avagy nyilvánvaló hasonlóság, azonosság! (A különbségek részint a műfaj s így a terjedelem eltéréseiből, részint Ambrus konzekvensen érvényesített magánbenyomásaiból következnek.) Nem csupán „... a tárgy meg a keret” rímelt össze itt, hanem a lényegi dolgok sokasága. Egy-két részletet (pl. az operettszerűséget) leszámítva érvényesnek ítéljük Lázár valamennyi megfigyelését: *Thaisz* és Lilith alantás származása, szédítő „karrierje”, palotájuk pompája, dekadenssé finomult életvitelük, szórakozásaik leírása rendre egy. Nikiász szerepe és filozófiája akár az Abiróné. Vezeklést hirdet, téríteni akar mind Paphnutius, mind Jónás, s bármily különböző is viselkedésük, a nő, az érzékiség múlhatatlan nyűgözi őket.

S egészítsük ki még Lázár Béla argumentumait: *Thaisz* „... a kikötőbeli fiatal fiúknak”, Lilith egy „harántsípot” fúvó muzsikusként adta magát elsőül.⁴⁰ Felöltlik kettejük „mesés szökeség”-e, „zafírkék” szemé⁴¹ (Ambrus hősnője – nem úgy, mint a France-é – kizárólag ennek köszönheti fölemelkedését), ilyképp egyikük sem megtestesítője a keleti típusnak és szépségideálnak. S ha túl direkt, árulkodó is így a kölcsönzés, szüksége volt reá feltétlenül a novella írójának; a *Ninive pusztulása* élményalapjára ez emblémával is utalhatott, ráismervén a *Thaisz*ban a maga tapasztalatának párhuzamára.⁴² Mindkét mű a férfihős vereségének, összeomlásának képeivel, a késő és hasztalan őrjöngés, illetve bánat ábrázolásával záródik. Színe helyett a visszaját mutatja, önmaga ellentétébe fordul mind Paphnutius, mind Jónás magatartása és létfilozófiája, s ha csak egyikük ízelhetette is a birtoklás gyönyörűségét, veszteségük közös és pótolhatatlan, amint hasonló végső felismerésük is. (Most válik igazán fontossá Ambrus vallomása: „*Thais* ... éppen akkor került először a kezembe, a mikor *Ninive* nagy része már készen volt, de a vége még nem”...) S egyik alkotásból sem hiányzik a rombolás látványa, a pusztulás részletezően festett leírása. Ha France-nál *Thaisz* csodapalotájának kincsei lesznek a vandál indulatok s a lángok martalékává, felel erre a novellában a város végromlásának apokaliptikus víziója. Csupán az arányok térnek el, a lényeg ugyanegy: a „bűnös” élvezetek fészékének, jelképekének kell itt is, amott is pusztulnia.

Folytathatók még sokáig a szembesítéseket, megfeleltetéseket (szóba hozván pl. a nyelvi dekorativitást, a férfihősök irtózását a ruhacserétől avagy azt, hogy mindkét műben egy-egy filozófus a próféták legmértöbb antagonistája) – ám elég. A mikroelemek, kisebb mozzanatok-motívumok hasonlósága vagy egybeesése színezheti, kiegészítheti, tovább árnyalhatja csupán a nagy összefüggések nyilvánvaló s igen közeli rokonságát.

Kevés maradt ekként, mi Ambrust igazolná: „*Thaiszban* és *Niniveben* ... minden ... csupa különbözőség, ... a mit *Ninive* akar mondani, az éppen az ellenkezője annak, a mit *Thais* mond.” Sosem végső érv a szerzői szándék, a művész önrételemzése egyike csupán a lehetséges magyarázatoknak.⁴³ Kétségtelen: jóval meseibb, játékosabb karakterű Ambrus novellája, mint France regénye. Kétségtelen az is, hogy Jónás és Paphnutius sokban különböznek. A próféta ingatagabb, más az

³⁸ Vö.: *Lilith leánya*. i. m. 219.

³⁹ Uo.

⁴⁰ *Thaisz és más elbeszélések* 54., *Giroflé és Girofla* 273.

⁴¹ *Giroflé és Girofla* 286., 267.

⁴² Rába György figyelmeztetett erre is.

⁴³ Vö.: KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz*. Bp. 1982. I. 455–456.

előléte, a küldetése (igaz, bibliai „öröksége” mindez), eledele Keresztelő Szent Jánost, hordólakása meg Diogenészt idézi. Lilith pszichológiailag, egyszersmind intellektuálisan szimplábbnak bizonyul Thaisznál. Sekélyes lélek ő, nem megtérni, csábítani kíván. Idegen tőle a szenvedély, a végletek vágya, hirtelen szeszélyek igazgatják. Nem csoda, hogy Jónás – ha nem is véglegesen – kitépheti magát vonzásából. Eltérés mindez (s listánkat Faludi és Korek több megjegyzésével gyarapíthatnók),⁴⁴ ámde kevés ahhoz, hogy Ambrus vélt igazához csatlakozzunk.

5.

Összegezőként: ezúttal is magánélményből, a személyes sors köreiből hajtott ki szerzőnk alkotása. Leválva a múlt egy darabjáról, az irónia fölényével és fénytörésében pillantott vissza hajdan volt dolgokra Ambrus Zoltán. Egy szerelmi románc emlékét őrzi a *Ninive pusztulása* (ezért kellett a bibliai városba telepítenie Lilith-et), s amely szuverén mű magyában, épp annyira parafrázis megvalósulásként.

Marad a kérdés: miért tagadta oly hevesen s kategorikusan Ambrus a *Thaisz* inspirációját? Támpont nélkül lévén, csupán találgatásra, föltevésekre hagyatkozhatunk. Nem szólhatott az író – nagyon is érthetően – az élményről, a tapasztalati alapról, miből a novella kisarjadt. Ennek híjával viszont a történet csakugyan a france-i mű sápatag, kevésbé invenciózus változatának, pusztá utánérzésnek tetszenék. S ezt az ódiomot, megalázó látszatot már nem vállalhatta Ambrus Zoltán.

Lázár Béla úgy vélekedett, hogy a *Thaisz* nélkül írónk „... novellája soha meg nem született volna”. Nem volt igaza maradéktalanul. A mondandó – tanúsítja a *Midás király* – mindenképp műbe kívánczkolt. S ha nincs a mozdító ötlet, a „rímhívó” könyv, ha nincsenek a France kínálta motívumok? Meglehet, íródik akkor is egy elbeszélés, búcsúztatója szintűgy az Ambrus–Márkus Emília „idill”-nek. Ám ha íródik is, semmiképp sem így.

Lőrinczy Huba

Tóth Árpád névtelen írásai Az Est hármaskönyvében

Tóth Árpád írói, szerkesztői tevékenységét Az Est lapoknál ismerjük Kardos László Tóth Árpád monográfiájából, Dersi Tamás Mikes tanulmányából (*A rejtélyes doktor*), kortársi emlékezésekből (FODOR József, *Emlékeke a hőskorszakból*). Tudjuk, hogy a Tanácsköztársaság bukása után állás és kenyér nélkül maradt, s Szabó Lőrincsel együtt Mikes Lajos hívta meg az Est szerkesztőségébe, ahol napi 5 óra munkaidőben a külföldi lapokat nézte át, megírandó apró témákra vadászva bennük, költőkkel levelezett, kéziratokat gyűjtött be, stíluskorrektúrákat végzett, cikkeket, kritikákat írt. Nem fizették gavallérosan, de a fix-fizetéssel a lap mégiscsak menedék volt számára.

Furcsa módon az Est hármaskönyvek körül kifejtett szerkesztői munkáját eddig alig érintették. Kardos említi, hogy naptári verseket írt a Hármaskönyvekbe, a 12 hónap felidézésére készült, de csak májusig futotta erejéből. Dersi részletesen foglalkozik Az Est Hármaskönyvének 1924-es kötetével, amely az élő magyar irodalom nagy seregszemléje, lényegében azonban Mikes koncepcióját látja a kortársak szinte teljességre menő bemutatásában.

Bizonyos szempontból érdekesebb azonban Az Est 1923-as Hármaskönyve, amelyről teljesen elfeledkeztek.

Ezek a hármaskönyvek feltehetően a többi lapok példáját követve születtek, amelyek olvasóikat naptárral ajándékozták meg. A Pesti Hírlap már évtizedek óta jelentette meg Naptárát, érdekes, gazdag tartalommal. Az Est Hármaskönyve, amely ekkor még egy kötet, 1923-ban jelenik meg először. A cím Az Est lapkiadó részvénytársaság három lapjára utal, Az Est, Pesti Napló, Magyarország. A kötet alcíme: Lexikon újságolvasók számára. Az előszó a lexikon műfajt azzal indokolja, hogy a világban kicserélődtek az értékek, új fogalmak keletkeztek, az ismeretek felfrissítésre szorulnak. A kötetet egyébként Madách, Petőfi és Budapest egyesítése jubileumának szentelik.

⁴⁴ Lásd a 13-as számú jegyzetet!

Az évkönyv szerkesztőiként Salusinszky Imre és Mikes Lajos dr. szerepelnek. A szerkesztő bizottság tagjai Cserna Andor, (különben szerkesztőégi titkár és parlamenti tudósító) és Tóth Árpád. A felsorolt munkatársak közt az irodalmi rész szerkesztőjeként is Tóth Árpádot tüntették fel. A lexikon-rész, egyéb témák mellett – a kortársi irodalmat mutatja be, A–Z-ig elég szeszélyes válogatásban. A kötet egyik nagy ujdonsága többek között Babits, Heltai, Karinthy, Kosztolányi, Krudy, Móricz, Révész Béla, Szomory Dezső stb. frappáns, többnyire inkább szellemes, mint tartalmas önéletírása. A szerkesztőség kérése az volt, hogy az írók 25–30 sorban foglalják össze életüket. Nagy veszteség, hogy íróink nem éltek igazán az alkalommal, ellentétben Bartókkal, aki írásában gondosan elidőzik zenei fejlődésének minden egyes állomásánál, vizsgálja a hatások, benyomások egymásra rakódó rétegeit, felrajzolja az alkotások érlelődésének folyamatát, s így pályájának egyik legmélyebb elemzését köszönhetjük a rövid írásnak. Az írói önéletrajzok mégis felvázolnak egy korszakot, megegyeznek abban, hogy szerzőik nosztalgiaiával idézik meg ifjúságuk vagy pályájuk korábbi évtizedeit, s hol ironikus mosollyal, hol nyers kifakadásokkal adják tudtunkra a 20-as évek elejének rossz szellemi közérzetét. Nem tudjuk milyen szerepe volt Tóth Árpádnak az író kiválasztásában, felkérésében, de levelezéséből kiolvasható, hogy a költők kéziratának bekérése rendszerint órá háruult a lapnál. (ILLÉS Ilona, *Tóth Árpád levelek*. ITK 1960. 5–6. sz.)

Az önéletrajzokat követő, rövid, de rendkívül finom árnyalatokkal megkülönböztetett méltatásokat minden bizonnyal Tóth Árpád írta. Ráismerhetünk, ahogy a dús és érett jelzők a szövegben tobzódznak, a szín és zeneiség hangsúlyozása a tartalmat uralja. Az ő keze vonását láthatjuk a Madáchról és Petőfiről szóló megemlékezésekben is, ahogy Madáchot „a pesszimizmus legnagyobb magyar költőjének nevezi”, akinél a későn jött elismerésként „a napsugár már csak lombjavesztett, fagyott ágakra mosolygott”, s bár vele szemben ellentétként Petőfi a „legoptimistább szellem”, minősítést kapja, benne is azt hangsúlyozza, hogy élete bús és kevés öröme eseményeitől kapja a költői ösztönzést, „tépett életéből” párolta a „legistenibb optimizmus derűjét”, ő adta népének „Nyomorúsága börtönéből fantáziája sasszárnyait, mely a gondolat szédítő magasságaiból játszi könnyedséggel csapong velünk az érzések legtitokzatosabb mélységéig.”

A kortársak bemutatásánál a finom hangsúlyokkal megkülönböztető stílus uralkodik. A kritikai hang rejtve jelentkezik, a jellemzések megkurtitásában, a szöveg elszürkülésében, a jelzők apró ékítményeinek szinte teljes lebontásában, mint pl. a lap belső munkatársának, a később szerkesztővé előrückolt Földi Mihály munkásságának kommentálásában. A szelíd költőtől egyébként nem volt teljesen idegen az éles kritikai hang sem. Kortársai említik, hogy elmélázásai köréből mindig kiszóltotta, ha egy-egy ferde vélemény, hamis ítélet hangzott el, ahogy baráti társaságban a Centrál kávéház belső sarokasztalánál Babits, Schöpflin, Király György, Mikes társaságában, „szelíd mosollyal lírai ködben ült, csak akkor vetted észre, hogy éles kard van a kezében, amikor valami tudományos vagy irodalmi tévedésedet megtorolni rád szuhintott vele”. (Laczkó)

A Madách és Petőfi cikkeket, valamint az írói életrajzokhoz fűzött tömör remekléseket, pár vonásból fölvezölt portrékat joggal sorolhatjuk Tóth Árpád művei közé. Dersi említett könyvéből tudjuk, hogy Mikes ekkor már szinte „iszonyodott” az írástól, alkotóerejét az irodalomszervezés és a fordítói munka emésztette fel.

S még egy homokba temetett csillogó gyöngyszem. Tóth Árpád önéletrajzot talán szerénységből nem közölt. De saját magáról adott jellemzés, önvallomás – értékű. Érdemes ide másolnunk: „Tóth Árpád költő, hírlapíró. Az Est belső munkatársa. Szül: 1886-ban Aradon. Súlyos zenével hullámzó verseiben a pesszimizmus mély és sötét fájdalma tompítja a formái virtuozitás túléles ragyogását. Impresszionista: szereti a fantasztikumot, az exotikus képeket, ideges mozaikmunkával építi töprengő érzelmeit, művészi alkotássá. Verskötetein (*Hajnali Szerenád*, *Lomha gályán*, *Az öröm illan*) kívül megjelent sok műfordítását (Baudelaire, Shelley, Wilde stb.) szintén a bravúros forma és csiszolt tömörség jellemzi.

Egyik szép versét itt közöljük:

A fa

Oh, nézd a furcsa, ferde fát,
Mint hajlik, a patakon át.
Oh, lehet-e, hogy ne szeresd,
Hogy benne társad ne keresd?

Már ága között az arany napot
Nem tartja, madara elhallgatott,
Virága nincs már, sem gyümölcse,
Ő mégis áll, az alkony bölcse,
Mint tünődő, ki ily estelen
A végtelen titkába elmerül
És testtel is szelíden arra dül,
Amerre lelke vonja testtelen . . .

Ez volt tehát jellemzőnek tartott verse, amely már ekkor a magányosság, a búcsúzás, a végtelenbe vágyódás hangulatát árasztja.

Az 1924-es kötetben még szintén Tóth Árpád szerepel szerkesztőként Mikessel együtt. Nem vitatható, hogy a modern irodalmi panoráma, 100 magyar író verse és elbeszélése Mikes ötlete lehetett. A szerkesztésben, válogatásban azonban Tóth Árpád is komoly részt vállalt. Ide kiválasztott műve szintén az előző vers témájával rokon, de a hangütés keményebb, a fájdalom elveszti testetlenségét, a kínok vasszögei tapinthatóbbak, mélyebben sebeznek. Keserves a próba, amely megváltást, újjászületést ígér. *(Az isten oltókése.)*

Hogy mennyire Mikes és Tóth Árpád szemlélete uralkodott a köteteken, a következő évek igazolják, amikor az évkönyv szerkesztésében nem vesznek részt, az irodalom szinte teljesen eltűnik, s majd csak Szabó Lőrinc szerkesztésében kezdődik újra a versek honfoglalása.

Az Est 23-as évkönyvében közreadott írói önéletrajzok s Tóth Árpád rövid kortársi jellemzései csak apró kockakövek modern irodalmunk építményében, villanások, az adott pillanat szülöttei, de a szellem közérzete, a lélek ösztönös rezdülései jól kiolvashatók belőlük.

Véber Károly